

Szakmai beszámoló

OTKA T-49595

témavezető: Horváth Sándor

résztevők: Majtényi György, Tóth Eszter Zsófia

Témák és célkitűzések

A kutatás elsődleges célkitűzése azoknak a forrásoknak az összegyűjtése és elemzése volt, amelyek révén érthetőbbé válhat, miként alakította át a szocialista korszak a társadalom egyes csoportjainak életformáját és milyen új társadalmi identitások jöttek létre.

Kutatásunkat három nagyobb témakörre bontottuk, aminek elsődleges célja az volt, hogy felülvizsgáljuk a még ma is használt társadalmi kategóriáknak (munkás, paraszt, értelmiség) a szocializmusbeli megalkotását, azok funkcióját, és hogy jobban megértsük, miként teremtett az állam és a társadalmi intézmények új társadalmi identitásokat a társadalomról folytatott különböző diskurzusok révén.

Az egyes témák ennek megfelelően a következők voltak:

- munkástörténet és az ifjúság mindennapjainak megváltozása;
- falvak és városok kapcsolatai: migráció, ingázás;
- a pártelit és az értelmiség életformája.

A kutatás során a forrásokból adódóan a fenti témák kiegészültek a szociálpolitikai intézmények, a női bér munkások és a szocialista korszak emlékezetének kutatásával.

Eredetileg arra vállalkoztunk, hogy a kutatás eredményeit tanulmányokban és egy összegző tanulmánykötetben publikáljuk. Ezt 2008-ig teljesítettük, a tanulmánykötet már megjelent (Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Bp., 2008). 2005-2008 között a három résztvevő kutató 91 (ebből 28 külföldi) tanulmányban, folyóiratcikkben és konferencia-előadásban számolt be a kutatáshoz kapcsolódó eredményekről. Ezen felül elkészült két monográfia is, amelyek szintén a kutatás eredményeire épülnek és megjelenés alatt állnak. Ezen túlmenően készülöben van a harmadik kutató kutatási eredményeket felhasználó monográfiája is a témában. (Ezekről részletesebben a monográfiáknál)

Levéltári kutatás, sajtóanyag-gyűjtés, interjúkészítés

A következő a levéltári és sajtóanyagokban kutattunk (a teljes hivatkozások a tanulmányokban) a célkitűzéseknek megfelelően:

Magyar Országos Levéltár pártiratok, Országos Rendőrfőkapitányság iratai XIX-B-14 f. elsősorban éves jelentések, ifjúság, munkások kapcsán; MOL. XIX-B-1-Z. BM Kollégium; MOL. M-KS-288. f. 36 MSZMP Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály; miniszteriális anyagok – különösen a Belkereskedelmi Minisztérium anyaga.

Budapest Főváros Levéltára. Budapest Fővárosi Tanács és Végrehajtóbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, Budapesti Pártbizottság, Budapesti Rendőr-főkapitányság XXIV. 1. f.; Pesti Központi Kerületi Bíróság témába vágó peranyagai (például: PKKB. 26557/1960/441. d; 23706/1963/473. d; 22350/1964/487. d; 20520/1966/528. d; 22440/1968/587. d; 21699/1969/601. d.). Budapesti Közigazgatási Bizottság (1945-46 anyagai; IV. 1416. a.).

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Többek között: V – 152296; M – 29400; O – 12321; M – 40349; M – 41158; O – 17638; M – 40189; O – 11259; V – 166925; O – 18758; O – 11102; M – 42073; M – 39755; M – 37864; M – 37332; M – 36061; M – 38026; M – 40245; M – 31717; O – 14083; V-1520244; V-150262; V-107373; V-150028; O-18826.

Pest Megyei Levéltár, MÁV Levéltár, Vas Megyei Levéltár. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár; Magyar Filmintézet Filmarchívuma, Komárom-Esztergom-Megyei Levéltár (Piliscsév iratanyagai).

Sajtóanyagok: Esti Budapest, Esti Hírlap, Nők Lapja, Magyar Ifjúság, Ifjúsági Magazin, Belügyi Szemle, Magyar Rendőr, Szabad Ifjúság, Népszabadság vonatkozó évfolyamok. Interjúkészítés: elkészült körülbelül 50 életinterjú a kutatási témák szempontjából fontosnak tartott személyekkel. Ezen felül a kutatócsoport tagjai gazdag fotóanyagot gyűjtöttek, amely jelentős részben magánszemélyektől származik. Ezek egy részét publikációikhoz felhasználták, azokban közzétették.

Csatlakozás a nemzetközi szocialista-korszak kutatásokhoz és hasznosítás

Kutatócsoportunk tagjai számos nemzetközi konferencián ismertették az elért eredményeket. (részletesen a közleményekben) Ezenkívül 2007-ben részt vettünk egy a kifejezetten a nemzetközi összehasonlítást ösztönző – mindennapok története a volt szocialista országokban – konferenciasorozaton (Authority and Expectations: A Social History of the Socialist Dictatorships in Central Europe, Pozsony, Prága, Budapest), ahol nem csupán eredményeinket ismertettük, de körvonalazódni látszott a nemzetközi összehasonlító kutatások folytatásának lehetősége is. A kutatás során sikerült több doktoranduszt is bevonni a kutatásba: ennek

eredményeit a tanulmánykötetben közzétettük. Az előzetes tervnek megfelelően mind a levéltári forrásokat, mind az interjúkat hasznosítottuk az egyetemi oktatásban, az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténet doktori programjában: mind a szemináriumokon, mind a témavezetettekkel való foglalkozásban. Bízunk benne, hogy számukra is érthetőbbé sikerült tenni a szocialista mindennapok történetét

A kutatási témák feldolgozása, összegzése, publikálása

A kutatás eredményeit összegző tanulmánykötet 2008 júniusában jelent meg (2008 őszén a jó terjesztésnek köszönhetően újranyomták): **Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.** (Szerk.: Horváth Sándor). Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. A kötet tanulmányai többek között a következő kérdésekre keresik a választ: A mindennapi élet jelentéktelen gyakorlatai miként válhatnak egy rendszer építőköveivé? Hogyan alkották meg a kulák fogalmát, és miként válhatott valaki kulákká? Kik a főszereplői az ügynökjelentéseknek és periratoknak? Hol húzódnak a politikai szféra határai a társadalomban? Miként hatott a Rákosi-kultusz az önéletrajzírás módszereire? Mire használták az 1956-os fényképeket, és kik szerepelnek rajtuk? Hogyan felügyelte az állambiztonság a vendéglátóipart? Kik jártak Rotschild Klára divatszalonjába és hogyan változott a szocialista divatirányítás? Hogyan küldték „elvtársi üdvözetüket” külföldről egy szocialista nagyvállalat dolgozói? Miben érzékelték mindennapjaikban egy gyár munkásai, hogy hivatalosan az uralkodó osztályhoz tartoznak? Miként lehetett egy munkásasszonyból országgyűlési képviselő? Kik laktak a „kádérdűlőn”, milyen kiváltságaik voltak és hogyan jártak vadászni? Miként találták fel a galeriket, és mitől számított fasisztának egy felvonulás 1969-ben? Hogyan használták a rendszerváltás idején a szocialista korszak polgár fogalmát?

A számos hazai és külföldi publikáción kívül (Közlemények rovatban részletezve) a kutatócsoport tagjai közül Horváth Sándor és Majtényi György kutatási témában írt monográfiája megjelenés alatt áll, Tóth Eszter Zsófia témájához kapcsolódó monográfiája szintén hamarosan elkészül.

Elkészült és készülében lévő monográfiák:

Horváth Sándor

Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás és morális pánik a hatvanas években

A könyv célja, hogy olvasmányos formában érthetőbbé tegye, miként vált az ifjúságról és a generációs konfliktusokról szóló közbeszéd identitásképző tényezővé az 1960-as évek Magyarországon.

A szocialista korszak mindennapjainak elfogadásához hozzájárult, hogy megváltozott a társadalom önképe. A háború után született generáció számára a szocialista állam létezése és abszurdnak is vélhető szabályai már természetesek voltak. A szocialista korszak megváltoztatta a fiatalok mindennapjait és a fiatalkori szocializációt. Az ifjúság reprezentációja alkalmas volt arra, hogy metaforikus szerepet töltsön be azoknak a társadalmi változásoknak a megjelenítésére, amelyek a második világháborút követően történtek. Emiatt a fiatalok és az ifjúság fogalmának használata fontos ideológiai eszközzé vált szerte a világban. A háborút követő évtizedek ifjúsági lázadása, különösen az 1968-as generáció megteremtése hozzájárult ahhoz, hogy az ifjúsági kérdés egyre gyakrabban kerüljön a hatóságok látóterébe.

Kik azok a huligánok (jampecok, galeritagok) és hogyan teremtették meg őket? Hogyan jött létre a szocialista bulvársajtó, amely meghatározta a fiatalokról szóló közbeszédet? Miként változott meg Budapest, a fiataloknak új tereket biztosító város képe az 1960-as években? Hogyan befolyásolta a szocialista korszak idegenforgalma a fiatalok világképét? Milyen kapcsolata volt a rendőrségnek és az állambiztonságnak a fiatalokkal 1956 előtt és után? Hogyan hatottak a nyugati fogyasztási eszmények a fiatalkori szocializációra? Mitől tarthattak fasisztának egy fiatal a Kádár-korszakban? Mi az a beatmise? Miként került Brian Jones, a Rolling Stones halott gitárosa az állambiztonság érdeklődési körébe? Hogyan működött az ifjúságvédelem a Kádár-korszakban és mi lett sorsuk az intézeti gyerekeknek? Kik éltek az utcán a szocialista korszakban? Többek közt ezekre a kérdésekre keresem a választ a Nagyfa-galeri történetén keresztül, amely az 1960-as évek legnagyobb hírverést kiváltó felvonulásával került be a Kádár korszak fiatalokról szóló közbeszédébe. Az ügryől keletkezett állambiztonsági és bírósági iratok mellett a korabeli ifjúsági sajtó nyelvhasználatát is elemzem, továbbá megszólalnak a Nagyfa galeri egykori tagjaiként emlegetett – lassan ma már hatvanas éveikbe lépő – egykori szereplők is.

A könyv tervezett terjedelme 15 ív, ff képekkel. Bp., Nyitott Könyvműhely kiadó, 2009. (megjelenés alatt)

Tartalom

Bevezető	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Erika és az Óriáskerék: a felvonulás nézőpontjai	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
A Nagyfa galeri felvonulásának rendőrségi története	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Itt huligánok vannak: közbeszéd a fiatalokról és az ellenség fogalma	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Divathuligánok: a jampecok és a morális pánik adaptálása	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
1956 és a magyar huligánok megteremtése	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
A galeri fogalmának teremtése	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Elhagyott gyermekekből huligánok: ifjúságvédelem az 1960-as években	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
„A budapesti utca nem préríkocsmá”. A szocialista rendőrség és a társadalmi tér ellenőrzése	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
A szocialista bulvársajtó és a Kék fény: népszerűség és pártszerűség	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Csudapest és frizsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, turizmus és fogyasztáskritika	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Barakkváros és lakótelep: a Mária Valériától a csövesekig	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Önteremtés és beavatás: Kacsza naplója	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Hippi Ancsa, a galeri és a lányszöktetés	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Hivatkozott irodalom	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Rövidítések	Hiba! A könyvjelző nem létezik.

A könyv részletes szinopszisa

Ez a könyv egy Kádár kori mindennapi történet megalkotásának folyamatáról és az ebben résztvevőkről szól.

A történet a Szabadság téren kezdődött, amikor 1969. július 8-án alkonyatkor a térre megérkeztek a szirénázó rendőrautók. Ezután fogdostak össze a rendőrök néhány kamaszt, majd elkezdtek kikérdezni őket. Ekkor fogtak bele a fiatalok és a rendőrök abba, hogy történetet és eseményt konstruáljanak utólagosan néhány hétköznapi cselekvésből és történésből, melyek – nézőpontjuktól függően – fontosnak számíthattak. A történet legismertebbé vált formája is ezen a téren született. A Magyar Televízió téren álló épületében készült el kevesebb, mint egy év múlva a Kék fény azon adása, amely „fasiszta tüntetesként” ábrázolta a fiatalok történetét, akiket a rendőrök össze akartak fogdosni. Ugyanezen a téren áll az az épület, amely elé a fiatalok vonulni készültek, még mielőtt szétfutottak a rendőrök elől, amely számukra a szabadságot is jelképezhette. Az amerikai nagykövetség, a szovjet hősi emlékmű és a televízió épülete miatt ideológiailag is szimbolikus, legnagyobb méretű belvárosi köztéren történtek az itt vagy emiatt elfogott fiatalok életét alapvetően megváltoztatták. Azonban az itt létrehozott történet megalkotását vizsgálva érthetőbbé válhat az is, milyen határok mentén és normák között nőtt fel kamaszkorában, 1956 után és az 1960-as években az a generáció, amelyik ha nem is a létező világok legjobbjába, de már a háború után született Magyarországon. Melyek azok a határok, amelyek racionálissá tették a történetet azok számára, akik a hatvanas évek végén a Kádár korszak szocializációs mintához voltak kénytelenek alkalmazkodni, és miként határozták meg ezek a minták ennek a generációnak az identitásait? Mely társadalmi intézmények hozták létre azt a morális pánikot, amely sűrítve magában foglalja a korszak ifjúságának felügyeleti módjait is?

A társadalmi identitások és csoportok nem önmagukban is létező jelenségek, hanem azok létrejöttét nagymértékben meghatározza a róluk folytatott közbeszéd.¹ Ez igaz lehet nem csupán az osztályokra, rétegekre vagy társadalmi csoportokra, hanem az egyes generációkra is. Az ifjúság reprezentációja alkalmas volt arra, hogy metaforikus szerepet töltsön be azoknak a társadalmi változásoknak a megjelenítésére, amelyek a második világháborút követően történtek. Emiatt a fiatalok és az ifjúság fogalmának használata fontos ideológiai eszközzé vált szerte a világban.² Az ifjúság fogalmának keletkezése és identitásképző

¹ Ennek egyik legjobb kifejtése: Cabrera 2004: 43-93. Az ebből fakadó ábrázolásbeli problémákra reflektál: Kövér 2006.

² Gillis 1974, Osgerby 1998.

tényezővé válása hasonlatos a társadalmi osztályok megalkotásának folyamatához. Emiatt a generációs konfliktusok és az ifjúsági identitások keletkezése vizsgálható a társadalmi osztályok megteremtéséhez hasonlóan.³ Karl Mannheim szerint „a fiatalabb nemzedékek problematikájának az idősebbekére való visszasugárzása annál jelentékenyebb, minél inkább fokozódik a társadalom dinamikája”.⁴ Ebből az következik, hogy a második világháborút követő generációs konfliktusok azért váltak központi kérdéssé a közbeszédben, mert a társadalmi identitások jóval dinamikusabb közegben keletkeztek, mint azt megelőzően.⁵ Ezáltal a fiatalokról szóló közbeszéd és annak identitásképző hatása magában sűrítetheti a társadalomban lezajló változásokat is.

A társadalmi intézmények gyakorlatának változása miatt a generációk a közbeszédben – akár csak a társadalmi osztályok – eltérő és folyton változó jellemvonásokkal rendelkeznek. Az egyes generációk közbeszédben kialakuló imázsa – hasonlóan az osztályhoz – nem az egyes személyek kötött jellemzője, hanem sokkal inkább lehetőséget nyújt arra, hogy egyes emberek egy adott – közbeszédben létezőnek vélt – csoporthoz tartozóként jelenítsék meg önmagukat. A generációs vagy társadalmi csoporthoz kötött identitás nem adottság, hanem egyes szituációkban magatartási mintát meghatározó, tanulható, más identitásokkal keverhető, elrejtethető, reprezentálható és akár el is vethető.⁶

Ebben az értelmezésben a társadalmi identitás nem előre meghatározott, történelmi vagy társadalmi adottság, hanem a diskurzus által teremtett választási lehetőség.⁷ A múlt effajta elbeszélése lehetőséget teremt arra, hogy az egyes szereplők ne csupán a történelmi folyamatok elszenvedői, hanem aktív cselekvői, döntési lehetőségek birtokosai legyenek.⁸ Így cselekvésnek számít az is, hogy egy adott szituációban miként reprezentálta magát valaki, milyen szavakat használt, amikor beszélt.⁹ Ezt az ábrázolási módot választva a múltról kialakuló közbeszéd nem lezárt és kizárólagosnak tekintett folyamatok körülhatárolása, hanem nézőpontokból és nyelvhasználatokból fakadó, esztétikai értékkel bíró játék.

³ Ennek egyik klasszikusa: Thompson 2007.

⁴ Mannheim 1969: 66.

⁵ Ennek egyik következménye, hogy az 1960-as években lezajlott alapvető társadalmi változásokat 1968 szimbolizálja. Erről: Siegfried 2006: 74-76.

⁶ Az identitáselméletek és narratív iskolák kapcsolatáról, az identitáskategóriákról az egyik legjobb magyar összefoglalás: Pataki 2001.

⁷ A választás mikéntjét nagymértékben meghatározzák ebben az esetben az identitáshoz kötődő értékítélet és érzelmek. A társadalmi identitás így nem más, mint az egyén tudása arról, hogy társadalmi csoportokhoz tartozik, és ez érzelmi jelentőséggel és értékkel bír a számára. Itt Tajfel klasszikus társadalmi identitás definícióját használom. Tajfel 1978: 63.

⁸ A társadalmi cselekvés új koncepciójáról: Cabrera 2004: 97-100.

⁹ A nyelvi cselekvésről: Ricoeur 2000: 191-196.

Céлом, hogy érthetőbbé tegye, miként vált az ifjúságról és a generációs konfliktusokról szóló közbeszéd identitásképző tényezővé az 1960-as évek Magyarországon normaszegőként ábrázolt fiatalok egy csoportjáról keletkezett szövegekben. Milyen hagyományokra támaszkodott ennek az újfajta identitásnak a megteremtése, és milyen új – „szocialista nyelvhasználatból” is fakadó¹⁰ – elemekkel bővült? Mely elemekből épült fel és milyen forrásokból táplálkozott az az identitás, amely a kortársak számára generációs lázadásnak is tűnhetett?

A hatvanas évek ifjúsági kultúráit a korabeli hivatalos diskurzus – keleten- és nyugaton egyaránt – előszeretettel ábrázolta úgy, mint a generációk közötti konfliktusok megjelenési formáit. A szociológia, a kultúratörténet¹¹ és a társadalomtörténet – átvéve ezt a beszédmódot – elfogadta, hogy a gyermekek fellázadtak apjuk társadalma ellen. A hatvanas évek közepétől elszaporodó ifjúsági kutatások evidenciaként kezelték, hogy a fiatalok szubkultúrái valami ellen irányulnak, vagyis ellenkultúrák. Az ellenkultúra – diskurzus megteremtette a maga intézményeit és a fiatalokról szóló közbeszédet, hovatovább természetessé vált, hogy bármiféle megnyilvánulást (a hosszú hajtól a rockzenéig) a szülők elleni lázadásként értelmezték. Azonban egyetlen empirikus alapokon nyugvó kutatás sem tudta ezidáig igazolni, hogy a diskurzus által teremtett valóságészlelés, a „hatvanas évek lázadása” családon belüli konfliktusokra épülne. Nem sok bizonyíték van arra, hogy a fiúk apáik elleni lázadásként növesztettek hosszú haját, nem pedig kortársaik vagy a rendőrök miatt.¹² Ezek alapján kérdésesnek tűnik, hogy volt-e egyáltalán a megszokottnál nagyobb generációs konfliktus a hatvanas években, vagy pusztán a hatalom által teremtett diskurzus hintette el azt a köztudatban, hogy a minden évtizedre jellemző generációs különbségeket apák és fiúk szembenállásaként ábrázolják? Vajon nem a hatalom tereumainak megsértése jelent meg úgy a diskurzusban, majd a valóság észlelésében, mintha az pusztán családon belüli, generációs konfliktus lenne? Volt-e egyáltalán a szokásosnál nagyobb ifjúsági lázadás

¹⁰ A „szocialista nyelvhasználat” identitásképző szerepéről az osztály esetében: Fitzpatrick 2000. Az identitásképzés politikai intézmény (útleve) révén: Shearer 2004. A sajátos szocialista nyelv létrehozásával: Lüdtke – Becker 1997.

¹¹ Ahol a kultúra nem a tudást, hanem társadalmi gyakorlatok összességét jelenti, ezért használom a magyar terminológiában már foglalt „kultúrtörténet” helyett a „kultúratörténet” kifejezést a „cultural history” fordítására. A „cultural studies” kultúratudományra fordítása már meghonosodott és analóg módon történt.

¹² Erre az eredményre jutott antropológusi és történelmi módszerekkel több szerző is, közülük az egyik legfrissebb: *Siegfried, Detlef*: ‘Don’t Trust Anyone Older Than 30?’ *Voices of Conflict and Consensus between Generations in 1960s West Germany*. In: *Journal of Contemporary History*, 40. (2005) 4. sz. 727-744. „In particular, there is not much evidence for intra-family conflict between the generations. On the other hand, an increasing number of youth subcultures appeared, which distanced themselves from the political and cultural mainstream. Within society as a whole, there was considerable conflict, since there were many cultural, but only a few political, opportunities for young people.” Korabeli résztvevő megfigyelő módszert alkalmazva, pszichológusként hasonló következtetésre jutott: *Ashburnham, Gerald Ian*: *Zur Hippie- Bewegung in England im Sommer 1968. Eine Feldstudie*. Pszichológusi doktori disszertáció. Universität Wien, Bécs, 1970.

a hatvanas években, vagy az ebben való hit pusztán a lázadásról szóló széleskörű diskurzus eredménye?

Az angliai szubkultúra-kutatók az ifjúsági szubkultúrák születését szinte konszenzusszerűen magyarázták a társadalmi gyökerekkel és az egységesnek tartott „munkásosztály” felbomlásával. De vajon az egyes szubkultúrákba sorolt fiatalok szükségszerűen válnak-e egy szubkultúra tagjaivá? A kérdés úgy is feltehető, hogy mennyiben az egyén döntéseinek függvénye, hogy a hatalom által generált diskurzusok miatt a társadalom egyik tagját egy adott társadalmi csoporthoz, esetünkben egy ifjúsági szubkultúrához sorolják? Hogyan befolyásolja az egyén önteremtési folyamatát a hatalom, hol válik el a személyes a nyilvánostól? Miként befolyásolják azt a nyelvet a hatalom elvárásai, amelyet a hatalom vagy az önmaga által szembenállásra ítélt személy használ? Miként itatódna át a privát megnyilatkozások a hivatalos diskurzusból származó elemekkel?

Az egymás mellett párhuzamosan létező identitások közötti döntések lehetőségéből fakadt az identitásképzés konfliktusa.¹³ Emiatt a könyv első részében azzal foglalkozom, milyen nézőpontokból volt lehetséges elmesélni azt a történetet, amely a korszakban akár váratlanul is számíthatott. A vizsgálódás szempontjából fontosnak tartom, hogy 1969-ben Budapesten egy fiatakorúakból álló kortárs csoport milyen – morális pánikot kiváltó¹⁴ – cselekménnyel hívhatta fel magára azoknak az intézményeknek a figyelmét, amelyek meghatározónak számítottak a fiatalokról szóló közbeszéd formálásában. Ezt követően áttekintem, hogyan vált a fiatalokról szóló közbeszéd az 1960-as évek Magyarországon elsősorban rendészeti kérdéssé, amiben meghatározó szerepe volt a rendőrségnek és az ifjúságvédelemmel foglalkozó intézményeknek. Ez a közbeszéd nagymértékben meghatározta, hogy a fiatalok egyes döntéseikkel milyen társadalmi identitások közül választhattak. Számukra ezeket a döntési lehetőségeket a szocialista bulvársajtó közvetítette, amely egyre szélesebb tömegeket ért el 1956 után. Végül azt vizsgálom, hogyan reprezentálták saját, társadalmi identitással kapcsolatos döntéseiket, „lázasukat” a kortárs csoport tagjai feljegyzéseikben és a róluk szóló iratokban.

¹³ Erről bővebben: Pataki 2004: 43.

¹⁴ A morális pánik elméletéről bővebben: Cohen, Stanley 1972; Goode, Erich–Ben-Yehuda, Nachman 1994; Kitzinger 2000.

Majtényi György

Majtényi György:

Folt a kék díványon. Uralmi elit és luxus a szocializmusban

Szinopszis

A monográfiában a magyarországi elitek 1945-1990 közötti történetét vizsgálom levéltári források, magániratok és oral history interjúk alapján. Kutatásokat végeztem a Magyar Országos Levéltárban, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban, Budapest Főváros Levéltárában, megyei levéltárakban, s több mint húsz interjút készítettem a kutatáshoz kapcsolódóan. A megjelenés előtt álló könyvet gazdag fotóanyag illusztrálja, mely csak kisebb részben származik közgyűjteményekből, nagyobb részben magánszemélyektől: pl. vadászoktól, séfektől, fotósoktól, olyan kortársaktól, akik annak idején személyes kapcsolatba kerültek a korabeli elit tagjaival, és a közös képeket, emlékeiket róluk relikviaként megőrizték. Közlök karikatúrákat a pártvezetők vadásztársasága, az Egyetértés vicclapjából, a Fácán Matyiból vagy a társaság hivatalos fotósa által a társaság rendezvényein készített felvételeket is.

A kötet tartalmát az alábbiakban a tárgyalt kérdések sorrendjében, fejezetenként ismertetem. A könyvben a kor uralmi elitjét a történelmi változások, a magyar társadalomtörténet kontextusában vizsgálom. Az újrakezdést és a folytonosságot, a II. világháború után a történelem színpadára lépő új elit szokásait és a hagyományos elitcsoportok életformájának a továbbhagyományozódását, áttűnését elemzem. Az uralmi elit fogalmát egy kiváltságai alapján elhatárolható, a társadalomban uralmi pozíciója révén elkülönülő csoport megjelölésére használom, amelyet életformája, -stílusa, az uralmi viszonyok nyújtotta lehetőségek maximális kihasználása jellemez. ^{Az elit fogalmát nem egy mintaadó, értékteremtő és értékhordozó közösség történelmi szerepének} ^{alkalmazom} ^{érzékeltetésére} (ezt elkerülendő honosította meg az utóbbi évek történeti, szociológiai irodalma a káderosztály vagy a nómenklátúra fogalmát) ^{hanem leíró-elemző kategóriaként egy} ^{kiváltságos}, a társadalomban elkülönülő és elkülöníthető csoport elhatárolására. A nómenklátúra, avagy az új uralmi elit létszámára a kinevezések rendje alapján is következtethetünk; a korabeli elitársaságon belül ugyanakkor létezett egy szűkebb informális csoport, a kiválasztás (a bekerülés) rendjét is ellenőrző, irányító belső mag. Az *első fejezet* feladata a kutatás tárgyának meghatározása, fogalmi megalapozása, valamint a korabeli uralmi elit létszámának, rekrutációjának a vizsgálata.

A fokozatosan kiépülő új rendszer hierarchiájában megszerzett pozíció sajátos megkülönböztető életvitelt, s ennek megfelelően kiemelkedő egzisztenciát jelentett. A

könyvben *második fejezetében* sorra veszem a legszűkebb elit és a legfelsőbb pártvezetést körülvevő funkcionáriusréteg juttatásait: a fizetést, térítéseket, a lakást, házat, az ingóságokat, a nyaralást, üdültetést, az autóhasználatot-, később tulajdonlást, hétköznapi szokásaikat, és általában is jellemzem életvitelüket. Az életforma elemzésének külön jelentőséget ad, hogy a szokások közössége volt az az erő, amely egységbe, egyetlen közösségbe forrasztotta a párt különböző irányzatainak eltérő társadalmi gyökerű képviselőit. Az új eliten belül a szokások azonosságát egy fogalmilag artikulálatlan identitásként (be nem vallott, de nyilvánvalóan létező azonosságtudatként) foghatjuk fel, amely segített nekik abban, hogy minél könnyebben és gyorsabban azonosuljanak „államférfiúi” szerepükkel, új társadalmi helyzetükkel és a korabeli uralmi elit közösségével.

Hasonlóan fontos kérdés a korabeli elit legitimitációja, mely a kötet *harmadik fejezetének* a tárgya, hogy ti. milyen eszközökkel próbálták a pártvezetők uralmi pozíciójukat, társadalmi szerepüket igazolni. Jellemző, hogy a korabeli elit tagjai esetenként – saját társadalmi pozíciójuk, szerepük fenntartása érdekében – miképpen kísérelték meg átlépni és általában is láthatatlanná tenni az elitet a társadalom többi csoportjától elválasztó határokat. A korban az uralom alapjának tekintett, de a rendszer ideológusai által elképzelt formájában bizonyosan nem létező munkásosztály, ipari munkásság volt az a „tömeg”, amelyhez a rendszer képviselőinek minduntalan viszonyulniuk kellett. Ezt a viszonyulást, attitűdöt vizsgálom akkor, amikor a pártvezetők és a kiemelt munkások propagandisztikus kapcsolatát jellemzem. A munkás-étosz megnyilvánulásának tekinthetjük a pártvezetők futball-szeretetét is. Az elitnek a tömegekhez (pontosabban: a nyilvánossághoz és saját társadalmi szerepéhez) fűződő viszonyát jellemzi a pártvezetők és a futballisták szimbiózisa. Más, közelebb képet mutatnak a pártvezetőkről, életvitelükről, attitűdjeikről a környezetükben szolgáló, megforduló emberek emlékezései. A *negyedik fejezetben* a vadászat tematikáján keresztül mutatom be a régi hagyományok továbbélését, a vadászatnak szimbolikus jelentőséget tulajdonítok a könyvben, mivel ezen keresztül ábrázolható, hogy az új uralmi elitet miképpen hatottak át a régi hagyományok.

Az új társadalmi rend képviselői nemcsak egyes jelenségek átfogalmazására, újraértelmezésére törekedtek uralmuk legitimálása érdekében, hanem deklaráltan bizonyos életformák eltüntetésére, felszámolására is. A régi identitások, életformák azonban sokszor erősebbnek bizonyultak a kiváltságosok szándékainál, ezt bizonyítja az uralmi elit viselkedése a társadalom nyilvános és félnyilvános tereiben, a régi szokások, hagyományok újjáéledése. Ennek tükrében is értelmezhető s értelmezendő az a társadalmi gyakorlat, amelyet a pártvezetők kialakítottak. A társadalmi identitások és szerepek változásának vizsgálata a

negyedik fejezet tárgya. Az *ötödik fejezet*ben ismét a vadászat a téma, az Egyetértés Vadásztársaság mindennapjain keresztül mutatom be az uralmi elitet összetartó társadalmi szokásrendszer kialakulását. A kor uralmi elitje egy olyan ütköző zónában (szimbolikus térben) szerveződött meg, amely ellenséges kultúrák, korok határán feküdt. E mezsgye, amellyel, hogy egy jelképes harc, ütközések (társadalmi puffer) színtere volt, már pusztán létevel is kapcsolatot teremtett a két kor között és oldotta a feszültséget. A könyv *hatodik fejezetében* az uralmi elit identitását és életformáját vizsgálom. Arra mutatok rá, hogy az uralmi elit az életformák hagyományozódása szempontjából valamiféle közvetítő szerepet töltött be: a Horthy-kori tradíciók egyik letéteményesévé, sőt a folytatójává vált. Szokásait, életvezetési mintáját vették át utóbb a mellé felzárkózó, vagyonosodó társadalmi csoportok képviselői.

A könyv tervezett terjedelme 14 ív, ff képekkel. Bp., Nyitott Könyvműhely kiadó, 2009. (megjelenés alatt)

Tartalom

- I. „Folt a kék díványon”. Új elit születik.....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- II. K(áder)vonal. Fogyasztási szokások**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- „ide fognak járni fürödni a felsőbb pártvezetés tagjai is” – A „káderdülő”**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- „Elhagyott javak” – Relikviák, gyűjtemények, ingóságok**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- A „4K” - Juttatások**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- „nagyon belevaló emberke volt a maga módján” – Chevik és a Kádár-merci**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- III. Találkozások. A rendszer emberei**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- „sokat foglalkozott a csapattal” – A pártvezetők és a foci**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- „Mindig 1000 %-on” – Funkcionáriusok és sztahanovisták ..**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- IV. Hagyomány és újítás. Vadászok és vadászók**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**
- „komájának tekint engem”**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

„Narancs, banán, Coca-Cola.”	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
„Ferenc József-i kor”	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
V. Luxus. Nyilvános és félnyilvános terek	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
"csak a kávéház miatt" – Vendéglátás, fogyasztási szokások	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
„Vesztegzár a Grand Hotelben”. Valutáért luxust	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
„Csipke és szőrme” – Öltözködés, pesti divat.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
"fehér gipszmintás mennyezet alatt" – Hagyománytisztelet, protokoll, etikett	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VI. Egyetértés a vadászatban.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Társasági élet.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
A vadászat jelentéseiről.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
A vadászok és a közvélemény.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
VII. Kucsera bácsi – identitás és életforma.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
BIBLIOGRÁFIA.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Források.....	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Irodalom	Hiba! A könyvjelző nem létezik.

Tóth Eszter Zsófia

Bevándorlás és női szerepek a szocialista korszakban (munkacím)

Az államszocialista kor társadalmáról született korabeli munkák nyelvezetét és fogalomhasználatát igen erősen áthatja az elmúlt rendszer ideológiája. Erre a tételre vonatkozóan átfogó diskurzuselemzést végeztem a bevándorló nőkkel kapcsolatban. Sajtó- és interjúforrások alapján tanulmányban elemeztem, hogy a városba bevándorló képzetlen fiatal nők hogyan próbálnak megfelelni a szépségelvárásoknak, hogyan próbálnak sikeresen integrálódni a nagyvárosi társadalomba a szocialista időszakban: férjhez menni, lakást szerezni, gyereket szülni. Konkrét példákkal elemeztem a nagyvárosi, modern nő viseletének egyes jellegzetességeit, ennek az évtizedek során bekövetkező változásait, a munkaruha és a hétköznapi ruhaviselet közötti különbségeket. Kitértem a társadalmi integráció buktatóira is (megfelelőnek tartott udvarló megtalálása, vagy ennek ellenkezője: a prostitúció, mint a nagyváros elbukás szimbóluma), végül röviden jellemeztem egy olyan speciális élethelyzetet, amikor addig sikeres életutat befutott nőknek ismét nehéz volt megfelelni – nemcsak az addig végzet nehéz fizikai munka miatt – a nőkkel kapcsolatos szépségelvárásoknak: a ges időszakának nehézségeit villantottam fel, korabeli sajtódiskurzusokra támaszkodva.

Átfogó diskurzuselemzést végeztem a nagyvárosi anyává válás speciális változatáról, a lányanyaságról a szocialista időszakban. Hogyan alakult át a lányanya fogalma? Ehhez elsősorban a korszak legnagyobb példányszámú női lapjának, a Nők Lapjának a cikkeit értelmeztem, ezt egészítettem ki a Vészcsengő című dokumentumfilm és saját interjúim elemzésével. A lányanyaság kérdésköre a szocialista időszakban több nézőpontból is elemezhető. A cikkek alapján ábrázolható az a folyamat, ahogyan fokozatosan átértelmeződik a házasságon kívüli szülés megítélése. A lányanyaság elfogadása elsősorban értelmiségi nőknél azért is lehetséges ebben az időszakban, mert egyrészt a korszak hivatalos diskurzusai a nők egyenjogúságát hirdették. Másrészt az 1960-as évektől, elsősorban 1968-tól főként a bulvársajtóban egyre jobban beszivárogtak a nyugati női szerepminták, amelyek vonzóbbak lehettek a közvetlen környezet kínálta szereplehetőségekből. Feminista szempontból egyedülálló nőként gyermeket vállalni önkiteljesedés is lehet. A szociális gondoskodás szempontjából a lányanyák ábrázolhatóak rászorult, elesett, segítségre szoruló nőkként. A migrációs nézőpont szempontjából külön figyelmet érdemelnek a városba bevándorló fiatal nők és a falujukba sikertelen visszavándorlónak tartott leányanyák. Generációs kérdésként részletesebben abból a nézőpontból vizsgáltam a kérdést, hogy a lányanya fogalomhoz csatlakozó jelentéstartamok hogyan alakultak át: hogyan lettek a kiközösített, megesett

nőkből, gyereket tudatosan egyedül vállaló, „vészcsengőjükre” hallgató, gyakran értelmiségi anyák.

Külön tanulmányban elemeztem a lakótelepen élő nők helyzetét, akik úgy tűnik, sikeresen integrálódtak a városi társadalomba: férjhez mentek és gyermeket szültek. Azonban a gyesen lévő nők mindennapi kapcsolatai – mivel időlegesen kiesnek a munkaerőpiacról – hasonló keretben értelmezhetőek, mint a háztartásbeli nőké. A tér leszűkülő számukra, csak a bevásárlás és a gyereksétáltatás során megtett út során kerültek kapcsolatban másokkal. A gyese jelenségét a kutatók inkább demográfiai szempontból elemezték, vagy a bezártsághoz kapcsolódó gyese-szindrómának nevezett, depressziós jelenségek leírásával, magának a betegségnek a megkonstruálásával foglalkoztak. Úgy vélték, hogy a lakótelepen gyesen levőket a bezártság még jobban veszélyeztette, mint egy „átlagos anyukát”, mivel a lakótelepet a korabeli diskurzusokban is előszeretettel jelenítették meg deviáns jelenségek terepének. Kiemelve azt, – megfelelően ezzel egyfajta romantikus természeteszménynek – hogy ebben a környezetben lehetetlen harmonikusan élni. Annak elsődleges oka, hogy a korszakban a gyesen lévő nők helyzetét kiemelten kezelték mind a sajtódiskurzusokban, mind a filmen, az lehetett, hogy a korszak hivatalos, emancipációs beszédmódjával konfliktusos volt az a szintén állami elvárás, – amelynek elsődleges oka a megfelelően tartott népszaporulat elérése lehetett – hogy a nők akár évekre hagyják ott munkahelyüket, maradjanak otthon kisgyermekükkel. Ezek a nők a gyese éveiben nem tudtak megfelelni a dolgozó nőkkal kapcsolatos szerepelvárásoknak, elsősorban jó anyáknak, másodsorban jó feleségeknek (háziasszonyoknak, szeretőknek) kellett lenniük. Ezek a diskurzusok nem foglalkoztak az egyedülálló anyák helyzetével, a teljes család mítoszára építették. Mind az „Unalom összkomfortban?” vita, mind a „Falfűró” című filmmel kapcsolatos diskurzus alapján ábrázolni próbáltam, hogy a lakótelepen élő nőknek, azon belül kifejezetten a gyesen otthonlevő nőknek milyen alakváltozatai voltak az 1980-as évek elején. Úgy tűnik, a kép változatos, a korabeli vitákból megismerhettük mind a jó anyákkal kapcsolatos szerepelvárásokat, mind azt, hogy kit tartottak deviáns anyának: a gyese időszaka alatt a lakótelepen kuplerájt alapító nőket.

Tehát kutatásom súlypontja áttevődött a női bevándorlókra, azonban az ingázó munkásokkal kapcsolatos kutatásomat is tanulmányban összegeztem. Elemeztem a bejáró és ingázó munkás fogalmát, áttekintettem a rájuk vonatkozó diskurzus alapvető változásait a szocialista időszakban a korszak szociológiai irodalma alapján. Ezt az elemzést konkrét példákkal és statisztikai adatokkal támasztottam alá. Részletesen elemeztem az 1958-as munkásjelentést és az ingázókról az 1970-es években készített dokumentumfilmeket. Azért

választottam első pillantásra két, eltérő forráscsoportot, mivel mindkettő alapján elemezhető a szocialista időszak ingázó és bejáró munkás képe egy sajátos időmetszetben. Míg a politikusok megrendelésére készült, reprezentatívnak szánt országos felmérés, melyet irányított kérdőívekkel készítettek a kérdezőbiztosok, elsősorban a paternalista állam képviselőinek ingázó munkás képét reprezentálják. A munkások adta válaszok alapján részben elemezhetőek azok a problémák, melyek az e réteghez tartozók mindennapjait átszöttek (kereseti viszonyok, lakáskérdés, élelmiszer- és iparcikkellátás, közlekedés, időbeosztás). Ezek a források persze kevésbé alkalmasak arra, hogy az ingázó munkások önképét megjelenítsük.

A második nagy forráscsoport az ingázó munkásokról készült filmek és az ahhoz kapcsolódó dokumentáció. Schiffer Pál három, témához kapcsolódó filmjében hangsúlyeltolódás figyelhető meg az értelmiségi szerepvállalással kapcsolatban: míg a rendező úgy jelenítette meg, hogy a "Fekete vonat" film elkészítésével segíteni akarja a távolsági ingázók felemelését, életszínvonaluk javítását, addig "A pártfogolt" elkészültekor már azt tartja az értelmiségi szerepének, filmes küldetésének, hogy szembesítse a hasonló sorsúakat, a nézőkben szolidaritást ébresszen, ő maga pedig érdekképviselőként léphessen fel, az elesettek segítőjeként. Mindhárom film alapvető kérdése a távolsági ingázás, a budapesti munkavállalás. Míg a Fekete vonat hagyományosnak számító módszerrel leforgatott dokumentumfilm, amely megjeleníti az utazást és hazatérést, addig a Cséplő Gyuri és "A pártfogolt" szituációs dokumentumfilm. Míg Cséplő Gyuri személyisége miatt a róla szóló filmet a műfaj sikerült darabjának tartják, Kitka János színészi kvalitásainak hiányai miatt "A pártfogolt"-at nem. Mindhárom filmben közös, hogy az ingázás, mint létállapot átmenetinek tekintett, még akkor is, ha van, aki a "Fekete vonat" elkészültekor már 22 éve ingázik. A szereplők döntenek arról, hogy Budapesten maradnak, vagy visszatérnek falujukba, néha rapszodikusán egy érzés, álom hatására, néha az elviselhetetlennek tartott körülmények miatt. Mindhárom film szól a cigánykérdésről is, leghangsúlyosabban a Cséplő Gyuriban. Talán amiatt is, mert a filmmel kapcsolatban számos "társadalmi vitát" rendeztek, amelyeken leggyakrabban a cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák kerültek szóba. Mivel az ingázást a legképzetlenebbek, helyben munkalehetőséget nem találó szegények választják, ezért is nőtt az ingázók között a cigányok száma az 1970-es évekre. A filmek generációs kérdéseket is felvetnek: kifejezetten a "Fekete vonat" és "A pártfogolt". "A pártfogolt" főhőse kisfiúként szerepelt a "Fekete vonatban". A róla szóló filmben már a fiatalokból szabadulva látjuk, amely summásan jellemzi a kisfiú elmúlt 10 évét. A generációs kérdés másik vetülete a szórakozás témájában jelenik meg: amit az apának a kocsmában nótázás jelentett, az a fiúnak

már az Edda koncert. A filmmel kapcsolatos kritikák felvillantanak olyan, az 1980-as évek elején gyakran tárgyalt témákat, mint a csövesek és a galerik. “A pártfogolt” után kifejezetten ingázó munkásokról szóló film nem készült a szocialista időszakban. Az érdeklődés csökkenésének az is a magyarázata, hogy az 1980-as évek közepén az ingázók és bejárók száma rohamosan csökkenni kezdett, annál az oknál fogva, hogy a nagyipari léépítések, elbocsátások legkorábban a legképzetlenebbeket érték utol.

Az OTKA támogatása nélkülözhetetlen segítséget nyújtott tudományos kutatásaink megvalósításához, az eredmények publikálásához és a nemzetközi kapcsolatok szélesítéséhez. A támogatást ezért ezúton is köszönjük.